

મનુભાઈ પંચોલી

(જન્મ : 1914, અવસાન : 2001)

મનુભાઈ રાજારામ પંચોલીનો જન્મ મોરબી જિલ્લાના પંચાશિયા ગામે થયો હતો. તેમનું ઉપનામ ‘દર્શક’ છે. તેમના જીવનઘડતરમાં રાખ્રિપિતા ગાંધીજી, સ્વામી આનંદ, કાકાસાહેબ કાલેલકર, નાનાભાઈ ભણ વગેરેનો અમૃત્ય ફાળો છે. લોકભારતી સણોસરામાં બુનિયાદી શિક્ષણની સંસ્થામાં વર્ષો સુધી પાયાની કેળવણીની તેઓ મથામણ કરતા રહ્યા હતા. ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ તેમના પ્રિય વિષયો છે. શિક્ષણની સાથોસાથ સમાજજીવન, રાજકારણ અને લોકહિતની પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેઓ આજીવન સંકળાયેલ રહ્યા હતા. મુખ્યત્વે નવલકથાકાર, નાટ્યલેખક, નિબંધકાર અને વિવેચક તરીકે તેઓએ સત્ત્વશીલ સાહિત્ય આપ્યું છે. ‘દીપનિર્વાણ’, ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’, ‘સોકેટીસ’, ‘કુરુક્ષેત્ર’ વગેરે નવલકથાઓ, ‘જલિયાંવાલા’, ‘પરિત્રાણ’, ‘અંતિમ અધ્યાય’ વગેરે નાટકો અને ‘વાગીશ્વરીનાં કર્ણફૂલો’, ‘મંદારમાલા’ એ વિવેચન સંગ્રહો તથા ‘સદ્ગ્રબ્ધિઃ સંગઃ’ એ એમની સંસ્મરણકથા છે. ઝેર તો પીધાં... નવલકથા માટે ભારતીય જ્ઞાનપીઠનો મૂર્તિદેવી પુરસ્કાર એમને મળેલો છે. આ સિવાય સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ, સરસ્વતી સન્માન વગેરે પુરસ્કારો પણ તેમને મળેલા છે.

મહાભારતના વિષયવસ્તુ પરથી દર્શકની નાટ્યકૃતિ ‘પરિત્રાણ’નું આ એક મૂલ્યવાન પરિદશ્ય છે. અહીં કર્ણ-કુંતીના અર્થાત્ માતા-પુત્રના રહસ્યમય સંબંધની નાટ્યાત્મક રજૂઆત થવા પામી છે. માતા કુંતી કર્ણને પોતાના પક્ષે લેવા આવે છે ત્યારે બંને વચ્ચે થયેલા ધારધાર છતાં ઝજુ સંવાદોમાં જોવા મળેલો કર્ણનો માતા પ્રત્યેનો આદર, એની પરવશતા તથા કુંતીપક્ષે સર્જાયેલી લાચારી અને અપરાધભાવનું સુંદર નિરૂપણ લેખકે કર્યું છે. કૃષ્ણના અનુચ્ચરકાર્ય સાથે દુર્યોધન પ્રત્યેની કર્ણની અડોલ મૈત્રી, વફાદારી, કમનીય નાટ્યાત્મક સંધર્ષ રચી આપે છે. નાટ્યલેખકના સફળ મંચનક્ષમતાયુક્ત સંવાદો ‘દર્શકે’ રચી આપ્યા છે.

પ્રવેશ ચોથો

સ્થળ : ગંગાકિનારાનો એકાંત ખૂંખો.

(કર્ણ ગંગાકિનારે રેતીના પટમાં પૂર્વાભિમુખ ઊભોઉભો જ્ય કરે છે. કુંતી ધીરેથી આવી તેની પછવાડે ઊભાં રહી જાય છે. કર્ણના ઉત્તરીયનો છેડો ઊડીઊને કુંતાને જાણે સૂર્યકિરણોથી ઢાંકવા મથે છે.

થોડે દૂર રેતીના પટમાં શ્રીકૃષ્ણ અનુચ્ચરવેશે ઊભા છે. જ્ય પૂરો થતાં કર્ણ સૂર્યને વંદના કરી પૂંઠે ફરતાં)

કર્ણ : (ચમકી સસ્મિત) પાંડવમાતા! તમે અહીં કેમ? હું રાધાપુત્ર વસુષેષા આપને પ્રણામ કરું છું.

કુંતી : (સંકોચ સાથે) બેટા, તું નથી રાધાપુત્ર ને હું નથી કેવળ પાંડવજનેતા. હું કર્ણની પણ જનની છું.

કર્ણ : આટલો મોડો સાંભર્યો? જન્મ્યો તે દિવસનો જનનીની વાટ જોતો રહ્યો છું.

કુંતી : (અવરુદ્ધ કંઠે) બેટા, તું કહેવાનો અધિકારી છે. હું ઠપકાને પાત્ર છું.

કર્ણ : પૂર્વકથાની કશી જરૂર નથી. મા! મને સૂર્યદેવે સંકેત કર્યો જ છે. શું આવ્યાં છો?

કુંતી : બેટા, હું તને લેવા આવી છું.

કર્ણ : મને? આટલા દિવસ - વર્ષોનાં વર્ષ મારા વિના ચાલ્યું, તો હવે મારો સંધ્યાસૂર્ય દૂબી રહ્યો છે ત્યારે શું નહિ ચાલે? મને નદીમાં વહેતો મૂક્યો ત્યારે ચાલ્યું, અધિરથને ત્યાં ઊછરવા દીધો ત્યારે ચાલ્યું, આ બધાના સંગમાં મોટો મનાવા દીધો ત્યાં ચાલ્યું અને હવે જે ગણ્યા દિવસો છે તેમાં મારા વિના નહિ ચાલે?

કુંતી : બેટા, તું જે અપમાન કરે, અવમાનના કરે તે બધીને માટે હું લાયક છું જ. પણ ક્રીઓ માટે લજજાનું આવરણ બેદવું સૌઅે કેટલું કઠિન કરી મૂક્યું છે! લજજાનું પડ તોડવાનું કામેય દુઃસાધ છે અમારા

માટે. નહિતર તે દિવસે રંગભૂમિ પર કવચકુંડલે તને શોભતો જોઈ મારાં સ્તન દૂધે ભરાયાં હતાં, ને તને અર્જુનને પડકારતો જોઈ મારી છાતીનું પાણી પણ સુકાઈ ગયું હતું. એ તો હરિકૃપા કે બધું પાધરું ઉતર્યું ને તું અંગરાજ થયો.

- કર્ણ : અને હવે એ દિવસે અંગરાજ બનાવી તમારી આંખ ઠારનારને જ હું તજી દઉં એવું તમે કહેવા આવ્યાં છો? કારણ કે તમારા પુત્રોના જીવ ત્રાજવે તોળાઈ રહ્યા છે!
- કુંતી : હા, એટલા માટે જ આવી છું. મારા બધા પુત્રોના જીવ કોઈક કુલદ્વેષી - અધોરકમ્ભી - પરખીકામીઓ માટે વિના કારણો ત્રાજવે તોળાઈ રહ્યા છે. હું ક્ષત્રિયાણી છું. અમે ક્ષત્રિયાણીઓ પુત્રોને શા માટે જન્મ આપીએ છીએ તે મહારાજ કુંતીભોજને ચરણો અને તારા પિતા મહારાજ પાંડુને પડાએ રહીને શીખી છું. આર્તત્રાણ માટે મારા બધા પુત્રો ખપી જાય તો તો મારી છાતીમાં ગૌરવપ્રાણ ઊભરાવાના. એક આંસુથે નહિ ખરે. અંતર હર્ષ પામવાનું કે આર્તનું રક્ષણ કરતાં મારા પુત્રો ખપી ગયા, પણ એક અભિમાની, બીજો પિશુન ને ત્રીજો અંધાંધ., તેમાં આર્ત છે કોણ? આર્ત તો છે મારી અમૃતલતા દ્રૌપદી. (આગળ બોલી શકતાં નથી.)
- કર્ણ : તમારી વાત સાચી છે. પણ એ જ દ્રૌપદીએ મારું અપમાન નથી કર્યું?
- કુંતી : એણે જ શા માટે ? મેં પણ કર્યું છે. તે માટે તો ક્ષમા માગવાનું હું જનેતા પોતાના બાળક પાસે ક્ષમા માગવા માટે આવી છું.
- કુંતી : ના મા, ના. મને એવું કહી પાપમાં ન નાંખશો, પણ હું ક્ષત્રિય ન બની શક્યો. સૂતના ઘરમાં ઊછર્યો, સૂતના જાત-સંસ્કારો પામ્યો. મને પોતાને જ હીન ગણતાં - હીન નહિ છતાં હીન ગણતાં હું શીખ્યો. લઘુ નહિ છતાં લઘુતાભાવે મને ગ્રસી લીધો. તેજ હોવા છતાં તેજોહીન, તમસ નહિ છતાં તમસાવૃત મને કોણો કર્યો? તમારા ત્યાગે, મા!
- કુંતી : અપરાધી છું તારી સહસ્રથીયે વધારે વાર. પણ તને ત્યાં મારી સાથે રાખીનેય હું જિવાડી શકી હોત બેટા? તું કહે, કેટલા જીવી શકે છે? તું જેને તારું અપમાન કહે છે, તેને જ તારું જીવનદાન હું તો સમજી હતી.
- કર્ણ : તેને લીધે જ હું અપમાન પણ પામ્યો છું. ‘સૂતપુત્રને નહિ વરું,’ એમ તેથી જ સાંભળવું પડયું છે.
- કુંતી : સાંભળવું તો પડયું છે, પણ તેને જ કારણો તું શ્રોત્રિયોનો દાતા, રાજવીઓનો રક્ષક અને ધનુર્ધારીઓનો શિરોમણિ બની શક્યો છે. જીવન બહુ સંકુલ છે બેટા! તેની એક આંખમાં છે અમૃત, બીજમાં છે વિષ.
- કર્ણ : જીવન સંકુલ જ છે મા. સરલ હોત તો તો આજે કેવાં સુખો પામ્યા હોત આપણો મા!
- કુંતી : તારા મુખે ‘મા’ સાંભળીને મારું બળી ગયેલું અંતર શાતા પામે છે.
- કર્ણ : તમે જ કહ્યું ને, જીવન સંકુલ છે એટલે તમારે ચિરાતા હૈયે મારો ત્યાગ કરવો પડ્યો. મને પણ વેદના થાય છે કે શા સારું તમે મોડાં આવ્યાં? સહેજ વહેલાં કેમ ન આવ્યાં? હું તમારી સાથે કશુંયે બોલ્યા વિના ચાલી નીકળ્યો હોત.
- કુંતી : હજી પણ ચાલ ને, બેટા! યુધિષ્ઠિર તને છત્ર ધરશો, ભીમ તને ચામર ઢોળશો.
- કર્ણ : એ માટે મેં દુર્યોધનનો પક્ષ છોડ્યો એમ લોક માને, એટલે આવીશ નહિ મા. તમને જેમ લજજાનું પડ બેદવું કઠણ છે, તેમ અમ વીરોને લોકાપવાદનું પડ બેદવું કઠિનતમ છે. સતીત્વ વિનાની નારી ને યશ વિનાનો પુરુષ, બંને અર્ધમૃત છે મા. તમારા પુત્રને તમે અર્ધમૃત અવસ્થામાં જીવવા કહો છો, મા?
- કુંતી : ના બેટા, એવું કેમ સહેવાય?

- કૃષ્ણ : બસ, તો થઈ રહ્યું મેં દુર્યોધનની નૌકામાં પગ મૂક્યો છે. મને ખબર છે કે એ નૌકા બંદરે પહોંચવાની નથી. પહેલાં એટલી ખબર નહોતી, પણ મંત્રાણાગૃહમાં શ્રીકૃષ્ણનું જે સ્વરૂપ જોયું પછી તો શંકા નથી રહી, કે દુર્યોધનની નૌકા ડૂબવાની છે. પણ ઓણે મારે ભરોસે પ્રયાણ કર્યું છે. ભીષ્મ, દ્રોષ, કૃપાચાર્યના વિશ્વાસે નહિ. આ વિશ્વાસધાત કરું તો કયા નરકમાં હું પડું?
- કુંતી : શ્રીકૃષ્ણ અહીં જ છે.
- કૃષ્ણ : અહીં... ? ક્યાં ?
(કુંતી અનુચરવેશે ઉભેલા કૃષ્ણને બતાવે છે.)
- કૃષ્ણ : (ઉતાવળે જઈને) પ્રણામ, યાદવશ્રેષ્ઠ! તમે આ વેશે? તમેય ખરા છો! લોકો પછી તમને વેશધારી કહે તેમાં તેમનો શો દોષ?
- શ્રીકૃષ્ણ : બહુનો અગ્રણી તો છું. ફોઈના અનુચર થવાનું ક્યાંથી મળે?
- કૃષ્ણ : માતાને હું પ્રસન્ન નથી કરી શકતો, તેથી ખિન્ન થાઉં છું, વાસુદેવ!
- શ્રીકૃષ્ણ : જનની અને સંતાનના મિલન જેવું દુર્લભ દશ્ય સ્વર્ગમાંયે નથી. કંસવધ કરી જ્યારે અમે માતાપિતાને બંધનમુક્ત કર્યાં, ને દેવકીએ અમને છાતીસરસા ચાંપ્યા, તેવું સુખ સંસારમાં ફરી સાંપડ્યું નથી. નિર્વિષયી પ્રીતિનો રસ જ અલૌકિક છે ને તેને માટે જ ફરીફરી મૃત્યુલોકે જન્મવાનું મન થાય છે.
- કૃષ્ણ : ભગવન્દ હું દુર્યોધનનો ત્યાગ નથી કરી શકતો તેનું મને આજે ઘણું દુઃખ છે. પણ ઓણે મને મોટો કર્યો, બીજા જ્યારે અવગાણતા હતા તેવા કપરા સમયે મારો હાથ જાલી ઊંચો લીધો, તેને તજવો તે ક્ષાત્રધર્મ નથી, તેના કરતાં તમારા હાથનું મૃત્યુ શ્રેષ્ઠતર લાગે છે.
- શ્રીકૃષ્ણ : અહો, સંસાર કેવો સંકુલ છે! તેમાં રસ્તો હોય છતાં રસ્તો લેવાતો નથી. અમૃત છે છતાં પીવાતું નથી. પણ કર્ણ! તને હું એટલું જ કહું, કે ક્ષાત્રધર્મ કરતાંયે એક ઉચ્ચતર વસ્તુ છે - તે છે કશાયે આવરણ, કશાયે અભિધાન વિનાનો માત્ર ધર્મ, તે ધર્મને જે જાણો છે, આચરે છે, તે ક્ષત્રિય છે. તે ધર્મ તને એક દહાડો દેખાશે ત્યારે તું સમજીશ કે પરાક્રમ ને ક્ષાત્રત્વ એક નથી. અશ્વત્થામા ને અર્જુનની જેમ અલગ અલગ છે.
- કર્ણ : આંખું આંખું દેખાય પણ છે, પણ હવે હું બહુ આગળ નીકળી ગયો છું. પાછું ફરાય તેમ નથી, વાસુદેવ!
- શ્રીકૃષ્ણ : તને અભીષ્ટ હોય તેમ કર.
(જવા પગ ઉપાડે છે.)
- કર્ણ : પણ મારી એક વિનંતી છે, તમને અને માતાને. હું જ્યેષ્ઠ પાંડવ છું, તે ધર્મરાજને ન કહેતાં. તેમનું કમલકોમલ અંતઃકરણ હું જાણું છું. તેઓ જાણશે તો યુદ્ધારંભ જ નહિ કરે ને બીજી વાત નહિ કરતાં ગાંડિવધન્વા કિરીટીને. આ વાત પછી ફાલ્ગુનની બંધુપ્રીતિ ને સૌધાર્દ ગાંડિવની પણાઇને પૂરી તાણવા ન હે. તે ભલે મને પ્રતિસ્પદ્ધી જ સમજે. મારામાં હવે પ્રતિસ્પદ્ધિની યુયુત્સા નથી. શ્રીકૃષ્ણ! હવે ઉપર વહેશે સ્વામીનિષ્ઠા, અને અંતઃખ્વા તો થશે માતૃમહિમા!
(કુંતીને માથું નમાવી)
- મા! વિજય તો તમારો જ થશે, પણ પાંડવો પાંચના પાંચ રહેશે, અર્જુન હજાશે તો હું, અને હું હજાઈશ તો અર્જુન.
- કુંતી : (માથું સૂંધી આલિંગન દેતાં) બેટા! હું તો છની આશાએ આવી હતી.
- કર્ણ : સહેજ વહેલાં આવ્યાં હોત, મા !
(‘પરિત્રાણ’માંથી)

પૂર્વાલિમુખ પૂર્વ તરફના મોંનું ઉત્તરીય અંગવાણી, ખેસ અનુચુર પાછળ ચાલનારો, ચાકર, દાસ પૂંડે પાછળ વસુષેણ કર્ણનું બીજું નામ અવરુદ્ધ કંઠે રૂધાયેલા કંઠે અધિરથ કર્ણના પાલક પિતાનું નામ દુઃસાધ્ય કરવું મુશ્કેલ કવચ બખ્તર પાધું આડુંઅવળું નહિ પણ સીધું, અનુકૂળ કુલદ્વેષી કુળની ઈર્ષા કરનાર અધોરકર્મી ઘાતકી કર્મી કરનાર આર્ત્તગ્રાણ પીડિતનું રક્ષણ ખપી જવું યુદ્ધમાં કામ આવવું, મરી જવું પિશુન કઠોર, નીચ હીન હલકું, ઉત્તરતું લઘુતાભાવ પોતે લઘુ-નાનું કે ઉત્તરતું છે, એવી મનમાં ગાંઠ વળે તે ભાવ, ઈન્ફિરિયોરિટી કોમ્પ્લેક્સ ગ્રસી લીધો પકડી લીધો તમસાવૃત્ત અંધકારથી વીટળાયેલું સહખે હજાર ક્ષોત્રિયો વેદાભ્યાસી ખ્રાલણો શિરોમણિ મુખ્ય, શ્રેષ્ઠ, નાયક સંકુલ અવ્યવસ્થિત, ગુંચવાયેલું છત્ર ધરવું (રાજચિહ્ન તરફે) છત્રને માથા ઉપર રાખવું બીજાએ ઓઢાડવું ચામર ઢોળવી (દેવ કે રાજ જેવા મોટા માણસ આગળ) ચમરી ફેરવવી, પંખા પેઠે આસપાસ વીજવી લોકાપવાદ વગોવણી સતીત્વ પતિત્રતાપણું યશ કીર્તિ બંદર દરિયા કે નદીને કિનારે આવેલું વહાણોની આવજા થઈ શકે તેવું સ્થાન પ્રયાણ જવું-ચાલવા માંડવું તે, પ્રસ્થાન વિશ્વાસધાત કોઈએ મૂકેલો વિશ્વાસ તોડવો તે, વિશ્વાસ આપીને અવળું કરવું તે યાદવશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ અગ્રણી આગેવાન બિન્ન દિલગીરી, ગમગીન દુર્લભ મળવું મુશ્કેલ નિર્વિષ્યો કામવાસના વગરનો અલૌકિક અસામાન્ય, અદ્ભુત, દિવ્ય મૃત્યુલોક પૃથ્વી ક્ષાત્રધર્મ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ અભિધાન નામ, ઉપનામ અભીજ ઈચ્છેલું, મનગમતું જ્યેષ્ઠ મોટું, વડું ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ગાંડિવધન્વા કિરીટી અર્જુન સૌણાઈ મિત્રતા પણાદ ધનુષની દોરી પ્રતિસ્પદ્ધી હરીફ યુયુત્સા યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા અંતઃખવા અંદર વહેનાર

રૂઢિપ્રયોગ

આંખ ઠરવી પસંદ પડવું, ગમવું જીવ ત્રાજવે ત્રોળાવો જીવ જોખમમાં મુકાવો

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) શીઓએ કયું આવરણ ભેદવું કઠિન હોય છે?
- (2) કુંતી જીવનને સંકુલ શાથી કહે છે?
- (3) વીરોને માટે કઈ બાબત કઠિન હોય છે?
- (4) કર્ણ કોને અર્ધમૃત ગણાવે છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રાણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) કુંતી કર્ણ પાસે શા માટે આવ્યાં હતાં? કર્ણ તેનો શો પ્રત્યુત્તર આપો?
- (2) કુંતીમાતા પોતાને કર્ણના અપરાધી શા માટે સમજે છે?
- (3) કર્ણ કુંતીમાતા સાથે જવા શા માટે તૈયાર થતો નથી?
- (4) કૃષ્ણને વારંવાર જન્મ ધારણ કરવાની ઈચ્છા શાથી થાય છે?
- (5) ધર્મ વિશે શ્રીકૃષ્ણ કર્ણને શો બોધ આપે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) નાટ્યઅંડમાં રજૂ થયેલ કુંતી-કર્ણની મુંજવણ તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
- (2) કુંતીનું ચરિત્રચિત્રણ લખો.

- (3) નાટ્યભંડમાં નિરૂપાયેલો માતૃપ્રેમ તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (4) કર્ણનું પાત્રાલેખન કરો.
- (5) કર્ણની લાચારી તથા દુર્યોધન પ્રત્યેની વફાદારીની ચર્ચા પાઠને આધારે કરો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- આ નાટકને જાહેર કાર્યક્રમમાં ભજવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

‘તું નથી રાધાપુત્ર ને હું નથી કેવળ પાંડવ-જનેતા. હું કર્ણની પણ જનની છુः’

અહીં ‘હું પાંડવ અને તારી પણ જનેતા છું’ એમ કહેવાને બદલે કુંતીએ ઉપર્યુક્ત વિધાન કર્યું. બંનેને સામે રાખીને તમે તપાસો. ભાવ અભિવ્યક્તિમાં શો ફેર પડે છે !

લેખકને કુંતી પાસે કર્ણના પ્રશ્નો અને પોતાના (કુંતીના) મનમાં પડેલા વિખાદનો બંનેનો જવાબ એક સાથે આપવો છે માટે સામે જ ઉભેલા કર્ણ માટે સર્વનામ (તારી) વાપરવાને બદલે નામપદ (કર્ણની) વાપરે છે.

‘તારા મુખે ‘મા’ સાંભળીને મારું બળી ગયેલું અંતર શાતા પામે છે’

આ વાક્યમાં ત્રણ કિયાઓ છે : સાંભળવું, બળી જવું, શાતા પામવું. આ માટે સંબંધક ભૂતકૃદંતનો ઉપયોગ કર્યો છે. અહીં ‘બળી ગયેલું અંતર’ દ્વારા કુંતીને અગાઉ કેવાં કેવાં દુઃખો સહન કરવાનાં આવ્યા હશે તેનો સંકેત પણ મળી જાય છે.

આ નાટિકા છે. પાત્રો છે, ભજવણી છે, સંવાદો છે. ભાષાની અભિવ્યક્તિને પૂરક-પોષક થાય છે : આંગિક અભિનય.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- દાનેશ્વરી કર્ણનું પાત્રાલેખન કરો.

વ્યાકરણ-લેખન

એકમ-૩

સંધિ અને સમાસ

સંધિ :

જ્યારે કોઈક બે જુદા જુદા શબ્દોમાંના અમુક સ્વર કે વંજનોને એક સાથે, તરત જ ઉચ્ચારવાના આવે ત્યારે સાહજિક રીતે જ ક્યારેક એમાંના સ્વરો કે સ્વર-વંજન જોડાઈ જાય છે અને સાથે જ બંને શબ્દો ઉચ્ચારાય છે, આ જોડાણ એટલે સંધિ.

એકબીજા સાથે જોડતા વર્ણાના આધારે સંધિના ગ્રાણ પ્રકારો પડે છે : 1. સ્વરસંધિ 2. વંજનસંધિ 3. વિસર્ગ સંધિ.

૧. સ્વરસંધિ : બે સ્વરોનું એકબીજા સાથે જોડાવું એટલે સ્વરસંધિ.

હિમ + આલય = હિમાલય	ચિન્તા + આતુર = ચિન્તાતુર
(અ + આ = આ)	(આ + આ = આ)
વિદ્યા + અભ્યાસ = વિદ્યાભ્યાસ	સૂર્ય + અસ્ત = સૂર્યાસ્ત
(આ + અ = આ)	(અ + અ = આ)

અ, આ, ઈ, ઈ, ઊ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ – આ સ્વરો છે.

૨. વંજનસંધિ : બે વંજનો કે વંજન અને સ્વરનું એકબીજા સાથે જોડાવું એટલે વંજન સંધિ.

શરદ્દ + ઉત્સવ = શરદુત્સવ / શરદોત્સવ
(દ્દ + ઊ = દુ)
સુ + ઉક્તિ = સૂક્તિ
(ઊ + ઊ = ઊ)
કવિ + ઈશ્વર = કવીશ્વર
(ઈ + ઈ = ઈ)

૩. વિસર્ગસંધિ : વિસર્ગ(ઃ) અને ઘોષ વંજનો કે સ્વરોનું જોડાવું તે વિસર્ગ સંધિ.

નિઃ + ફળ = નિષ્ફળ	મનઃ + રથ = મનોરથ
દુઃ + કાળ = દુકાળ	નિઃ + સ્નાત = નિષ્ણાત

સ્વરસંધિ વિશે આપણે થોડાં ઉદાહરણો જોઈએ :

અ + અ = આ દા.ત.,	એક + અન્ત = એકાન્ત
અ + આ = આ દા.ત.,	લોક + અપવાદ = લોકાપવાદ
આ + અ = આ દા.ત.,	વિવેક + આનંદ = વિવેકાનંદ
આ + આ = આ દા.ત.,	સત્ય + આચરણ = સત્યાચરણ
ઈ + ઈ = ઈ દા.ત.,	વિદ્યા + અર્થી = વિદ્યાર્થી
ઈ + ઈ = ઈ દા.ત.,	ભાષા + અન્તર = ભાષાન્તર
	ચિંતા + આતુર = ચિંતાતુર
	વાર્તા + આલાપ = વાર્તાલાપ
	રવિ + ઈન્દ્ર = રવીન્દ્ર
	હરિ + ઈન્દ્ર = હરીન્દ્ર
	કવિ + ઈશ્વર = કવીશ્વર
	હરિ + ઈચ્છા = હરીચ્છા

ઈ + ઈ = ઈ દા.ત.,

પરિ + ઈક્ષા = પરીક્ષા

ઈ + ઇ = ઈ દા.ત.,

કવિ + ઈશ્વર = કવીશ્વર

ઉ + ઊ = ઊ દા.ત.,

દેવી + ઈદ્ધા = દેવીદ્ધા

ઉ + ઓ = ઊ દા.ત.,

અવની + ઈશ = અવનીશ

ઉ + ઓ = ઊ દા.ત.,

પૃથ્વી + ઈશ = પૃથ્વીશ

અ + ઈ = એ

સિન્ધુ + ઊર્મિ = સિન્ધૂર્મિ

અ + ઈ = એ

બહુ + ઊર્મિ = બહૂર્મિ

આ + ઈ = એ

અનુ + ઊત્તર = અનૂત્તર

આ + ઈ = એ

જ્ઞાન + ઈશ્વર = જ્ઞાનેશ્વર

આ + ઊ = ઓ

કલા + ઈન્દુ = કલેન્દુ

આ + ઊ = ઓ

યથા + ઈષ્ટ = યથેષ્ટ

આ + ઊ = ઓ

મહા + ઈશ = મહેશ

આ + ઊ = ઓ

ઉમા + ઈશ = ઉમેશ

આ + ઊ = ઓ

સર્વ + ઉદ્ય = સર્વોદ્ય

આ + ઊ = ઓ

પર + ઊપકાર = પરોપકાર

આ + ઊ = ઓ

આનંદ + ઊર્મિ = આનંદોર્મિ

આ + એ = ઐ

દેવ + ઊર્મિ = દેવોર્મિ

આ + એ = ઐ

વિદ્યા + ઊર્મિ = વિદ્યોત્તેજક

આ + એ = ઐ

મહા + ઉદ્ય = મહોદ્ય

આ + એ = ઐ

કલા + ઊર્મિ = કલોર્મિ

આ + એ = ઐ

મહા + ઊર્મિ = મહોર્મિ

આ + એ = ઐ

રાજ + ઋષિ = રાજર્ષિ

આ + એ = ઐ

સપ્ત + ઋષિ = સપ્તર્ષિ

આ + એ = ઐ

મહા + ઋષિ = મહર્ષિ

આ + એ = ઐ

સદા + એવ = સદૈવ

આ + એ = ઐ

તથા + એવ = તથૈવ

આ + એ = ઐ

રસ + એક્ય = રસૈક્ય

આ + એ = ઐ

હૃદ્ય + એક્ય = હૃદ્યક્ય

આ + એ = ઐ

ગુણ + ઓધ = ગુણૌધ (ગુણનો પ્રવાહ)

જલ + ઓઘ = જલોઘ

અ + ઓ = ઔ

હદ્ય + ઔદાર્ય = હદ્યૌદાર્ય

મહા + ઔદાર્ય = મહૌદાર્ય

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા શબ્દોની સંધિ છોડો :

મિષ્ટાન્ન, વેદાન્ત, વિદ્યાલય, ગિરીશ, પ્રતીક્ષા, હરીએણા, ગજેન્દ્ર, એકોક્ષિત, રામાયણ, મહોદધિ,
કલ્પેશ, સ્વૈચ્છિક, કૃપાતુર, ભ્રસ્થિ, વનૌષધિ, યોગીન્દ્ર

2. નીચેના શબ્દોની સંધિ કરો :

જ્યોતિ + ઈન્દ્ર	શીત + ઉષા
લક્ષ્મી + ઈશ	મહા + ઐશ્વર્ય
પુસ્તક + આલય	કાલ + ઈશ્વર
માલા + ઉપમા	ભૂપ + ઈન્દ્ર
આર્ય + આવર્ત	વાત + અનુકૂલ
ગંગા + ઉદક	પુરુષ + ઉત્તમ
મત્સ્ય + ઉદ્યોગ	પરમ + ઈશ્વર
ગંગા + ઓઘ	શાળા + ઉપયોગી
યથા + ઈષ્ટ	

3. નીચે આપેલા શબ્દોની સંધિ થતી હોય તો નિશાની (✓) કરો, ન થતી હોય તો (✗) કરો :

(1) ઘર + ઉપયોગ ( )	(4) સત્તુ + જન ( )	(7) કાપડ + ઉદ્યોગ ( )
(2) લેવા + આપવા ( )	(5) બાળ + ઉછેર ( )	(8) ગ્રામ + ઉદ્યોગ ( )
(3) બેસવા + ઉંઠવા ( )	(6) હસ્ત + ઉદ્યોગ ( )	(9) સત્ય + આગ્રહ ( )

4. નીચે આપેલા શબ્દોની સંધિ છૂટી પાડો :

(1) વિદ્યાર્થી	(5) હેતુ + અર્થ .....
(2) લોકાપવાદ	(6) ચન્દ્ર + ઉદ્ય .....
(3) સર્વોધ્ય	(7) વિદ્યા + ઉપાસના .....
(4) સુ + આગત	(8) સદા + એવ .....

5. રેખાંકિત શબ્દોની સંધિ કરી વાક્ય ફરી લખો.

- (1) કુસૂમ આયુધથી રહેવાયું નહિ.
- (2) મા કે બા જેવો શબ્દ ઉચ્ચાર સાંભળવાની એ યુવતીની હજ તૈયારી નહોતી.
- (3) અતીત નિરૂ મુખ વાળિયા, સુણ સુંદરી રે...!
- (4) ‘મૂળશંકર સ્વ અર્થી છે માટે તું જુદું વહેંચી નાખ.’

6. પાદ્યાપુસ્તકમાંથી સ્વરસંધિ થઈ હોય તેવા શબ્દો તારવી તેનો વિગ્રહ કરો.

સમાસ :

બે કે તેથી વધુ પદો જોડાઈને એક પદ બનાવવાની પ્રક્રિયાને સમાસ કહેવામાં આવે છે. ‘સમ્ય’ એટલે સાથે અને ‘આસ’ એટલે થવું, હોવું, ગોઠવાવું. બે-ત્રણ પદોનું સાથે બેસવું એટલે સમાસ.

સમાસ માટે એ પદોની વચ્ચે રહેલા પ્રત્યયો કે અનુગો-નામયોગીઓને દૂર કરવા પડે છે.

રામ અને લક્ષ્મણ જંગલમાં જઈ રહ્યા હતા.

મેં રસથી તરબોળ થઈને નાટક જોયું.

ટપાલ નાખવાની પેટીમાં તેણે કવર નાખ્યું.

નૃત્ય કરનારે નૃત્ય ચાલુ કર્યું.

આ બધાં જ વાક્યોમાં રૈખાંકિત પદોને સાથે મૂકી એક પદ બનાવવા માટે વધારાનાં ઘટકો દૂર કરવા પડે છે. જેનાથી વાક્ય ટૂંકું બને છે અને સરળતાથી બોલી-સમજ શકાય છે. ઉપરનાં વાક્યોને એ સ્વરૂપે લખીએ : રામલક્ષ્મણ જંગલમાં જઈ રહ્યા હતા.

મેં રસ-તરબોળ થઈને નાટક જોયું.

ટપાલપેટીમાં તેણે કવર નાખ્યું.

નૃત્યકારે નૃત્ય ચાલુ કર્યું.

ગુજરાતી ભાષામાં આવા સમાસોને જુદા જુદા પ્રકારોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. આપણો થોડા પ્રકારો વિશે જાણીએ.

૧. દ્વંદ્વ સમાસ : દ્વંદ્વ એટલે જોડકું.

જે સમાસમાં બે કે વધુ પદો જોડાયેલાં હોય અને એ પદોનો મોભો સમાન હોય ત્યારે તે પદને દ્વંદ્વ સમાસ કહે છે.

દ્વંદ્વ સમાસનો વિગ્રહ કરતી વખતે ‘અને’ અથવા ‘કે’ ઉમેરવામાં આવે છે.

ભરતશત્રુધ્ન = ભરત અને શત્રુધ્ન

દિવસરાત = દિવસ અને રાત

જ્યેષ્ઠપરાજ્ય = જ્યેષ્ઠ કે પરાજ્ય

ઉંચનીય = ઉંચ કે નીય

સોયદોરો = સોય અને દોરો

હારજીત = હાર કે જીત

૨. તત્પુરુષ સમાસ : જે સમાસનો વિગ્રહ કરતી વખતે વિભક્તિના પ્રત્યયો ઉમરેવા પડે તે સમાસ તત્પુરુષ કહેવાય.

માં, થી, થકી, વડે, નો-ની-નું-ના-ને વગેરે વિભક્તિના પ્રત્યયો છે.

હસ્તલિખિત = હસ્ત(હાથ)થી લિખિત (લખેલું)

સ્નેહપૂર્ણ = સ્નેહથી પૂર્ણ

ગર્ભશ્રીમંત = ગર્ભથી શ્રીમંત

મિત્રભાવ = મિત્રનો ભાવ

આશાભર્ય = આશાથી ભર્યા

વિદ્યાચતુર = વિદ્યામાં ચતુર

શોકાતુર = શોક વડે આતુર

સ્નેહાધીન = સ્નેહને આધીન

કૂલદાર = કૂલનો દાર

- વનશ્રી = વનની શ્રી (શોભા)
રણવીર = રણમાં વીર
3. મધ્યમપદલોપી સમાસ : આ સમાસમાં વચ્ચેનાં પદોનો લોપ થયેલો હોય છે. તેનો વિગ્રહ કરતી વખતે વચ્ચે પદો કે પદો ઉમેરવાં પડે છે.
- આગગાડી = આગ વડે ચાલતી ગાડી
દહીંવડાં = દહીમાં આથેલાં વડાં
વરાળયંત્ર = વરાળથી ચાલતું યંત્ર
ઘોડાગાડી = ઘોડા વડે ચાલતી ગાડી
કાચઘર = કાચથી બનાવેલું ઘર
સિંહાસન = સિંહની આકૃતિવાળું આસન
4. ઉપપદ સમાસ : આ સમાસ બે પદો મળીને બન્યો હોય છે અને તેમાં બીજું પદ કિયાધાતું હોય છે.
- મનોહર = મનને હરી લેનાર
ગૃહસ્થ = ગૃહ(ઘર)માં સ્થિર રહેનાર
સરોજ = સરોવરમાં જન્મનાર
ચિત્રકાર = ચિત્ર કરનાર
ઓછાબોલું = ઓછું બોલનાર
સંહારક = સંહાર કરનાર
5. દ્વિગુસમાસ : આ સમાસમાં પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય છે.
- ચાતુર્માસ = ચાર માસ
અઠવાડિયું = આઠ વારનો સમૂહ
સપ્તાર્ધ = સાત અધિઓનું વૃદ્ધ
નવરાત્રિ = નવ રાત્રિઓનો સમૂહ
અષ્ટાવંક = આઠ સ્થાનેથી વળાંકવાળું
ઘટ્રિપુ = છ પ્રકારના રિપુઓ (દુશ્મનો)

સ્વાધ્યાય

1. ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી પાંચેય પ્રકારનાં પાંચ-પાંચ ઉદાહરણો શોધી તેનો વિગ્રહ કરો.
2. નીચેના સમાસ ઓળખાવો અને તેનો વિગ્રહ કરો :
- ત્રિકોણ, આકાશપાતાળ, જગવિષ્યાત, કર્ષપ્રિય, પ્રાર્થનામંદિર, બગ્રીસલક્ષણું, પાતાળકૂવો, લાલપીળું, ટંચણપોથી, તનતોડ, દશાનન, વ્યાજખાઉ

